

On Dokuzuncu Yüzyılda (Osmanlı Devleti'nin), Bağdat ve Yemen Vilayetlerinde Medreselerin Açılma Gerekçelerine İlişkin İki Belge

Two Documents Concerning the Reasons For Opening the Madrassas in Baghdad and Yamen States (of The Ottoman Empire) in the Nineteenth Century

Yücel GELİŞLİ

Gazi Üniversitesi Mesleki Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü

e-mail: gelisli@gazi.edu.tr

ÖZET

Bu çalışmada, Osmanlılar tarafından, Bağdat vilayetinde Şii mezhebinin, Yemen vilayeti Ta'iz sancağında da İngiliz Protestan Misyonerlerinin dini faaliyetlerini durdurmak için medrese açma gerekçeleri ile ilgili iki belgeye yer verilmiştir. Çalışma iki bölümden oluşturulmuş, birinci bölümde, Selçuklu devleti ve Osmanlı devletinde medreselerin kuruluş gerekçeleriyle gelişimi süreci ele alınmış; Şii mezhebinin Irak'taki yayılmacılığı ile ilgili belgeye yer verilmiştir. İkinci bölümde ise Osmanlı devletindeki misyoner faaliyetleri ve buna karşı Yemen vilayetinin Ta'iz sancağına ait kasabalarda medrese açılması gerekçesi ile ilgili belgeye yer verilmiştir.

On dokuzuncu yüzyıla ait olan bu iki belge, başlangıçtan Osmanlı devletinin yıkılışına kadar geçen süreçte din ve mezhep mücadelesinin sürdüğünü ve buna karşı devletin bu mücadeleyi okul açarak sürdürdüğünü göstermektedir.

Anahtar sözcükler: Osmanlı Devletinde Eğitim, Medrese, Misyonerlik

ABSTRACT

Two documents are discussed in this study. One of them accounts for the reasons for opening a madrassa in Baghdad State to stop the activities of Shiism, the other accounts for the reasons to open a madrassa in Ta'iz province of Yamen to avoid the English Protestant missionaries' activities. The study is composed of two parts, one covering the establishment reasons for madrassas in the Seljuks and Ottoman times and the development of madrassa and also two documents with regard to the expansionism of the Shiite sect of Islam; the other part discussing the missionary activities in the Ottoman Empire and the reasons for opening a madrassa in Ta'iz province of Yamen State.

The two documents, both dating back to the nineteenth century, show that religious and sect related struggles continued from the beginning to the collapse of the Ottoman Empire and that the Empire fought in this struggle by opening schools.

Key Words: Education in Ottoman Empire, Madrasa, Missionary

1. Giriş

İslamiyet'in zamanla genişlemeye başlaması ve bir çok kavimin bu din altında birleşmesi ile, Kur'anı doğru okumak, anlamak ve öğretmek ihtiyacı artmıştır. Halkın İslam dinini doğru öğrenebilmesi için öğretimin önemi artmış, daha fazla okul ihtiyacı hissedilmiş, medreseler açılmaya başlamıştır. Medrese, eğitim-öğretim faaliyetlerine tahsis edilen ve bu amaçla gerekli araç ve gereçlerin sağlandığı okullara verilen isimdir. İlk medreselerin nerede ve hangi özelliklerle kurulduğu belirli olmamakla beraber, medreselerin açılışı ile ilgili farklı görüşler vardır.

Medresenin ilk defa ne zaman, nerede ve hangi şartlar altında doğduğu, henüz tam olarak aydınlığa kavuşmuş değildir. Yapılan araştırmalar, İslam dünyasındaki medreselerin her İslam ülkesinde farklı zamanlarda ve farklı şartlar altında olduklarını ortaya koymaktadır. Okul anlamında medreselerin esas doğuş yeri, Horasan ve Maverünnehir bölgesidir. Buralarda özel veya camilere bağlı medreseler vardı. Bu bölgede "medrese" terimi genelde, "okul" karşılığında kullanılıyordu. Müstakil olarak kurulan okullara medrese dendiği gibi, cami ve Kur'an okullarına da medrese deniyordu. Burada "mektep" ve "medrese" terimleri birbirine karıştırılmıştı. Bu durumda medreseler, Horasan ve Maverünnehir bölgesinde çeşitli amaçlarla kurulan okulların devamı niteliğindedir. (Taşdemirci, E, www.akmb.gov.tr, 2005)

İslam Dünyasında cami dışında uzmanlaşmış bilim ve eğitim kurumları medreseler, İslam ülkelerinin, dünya bilimine öncülük ettikleri dokuz-on birinci yüzyıllarda doğdu. Bu kurumsallaşmada İslam dünyasındaki mezhep çatışmalarının keskinleşmesi, sekizinci yüzyıldan sonra ucuz kâğıt üretiminin Yakındoğu ülkelerinde başlaması ve

yükseköğretimin bir ölçüde popularizasyonu gibi etkilerde görülebilir (Tekeli, İ., İlkın S., 1993;11).

25 Muharrem 447(26 Nisan 1055) tarihinde Selçukluların Irak'ı fethedip Bağdat'a girişleri Ehlisünnetin Şiilere galibiyetin başlangıcı sayılır. Zira bu tarihten itibaren, halk arasında Şiiliği yaymak için gerek Fatimîlerin (909-1171) gerekse Büveyhîlerin (932-1062) gösterdiği faaliyet sahaları kapanacaktı. Selçuklular, sapıklık ve din dışı kabul ettikleri faaliyetlere karşı halkın zihninde hür düşüncüyü yerleştirebilmek için bir karşı faaliyetle harekete geçmekten başka çare olmadığını anladılar (Çelebi,1954,111). İşte bu sebeple İslam dünyasının doğusunda camilerden ayrı olarak öğretim yapmak, Şii dailerinin propagandasına karşı halka gerçek bilgiyi vermek ve ehlişünnet inançlarını yaymak amacıyla medreseler kurulmuştur. Medreselerin açılma gerekçeleri Selçuklu Devletinden Osmanlı Devletine kadar geçen süreçte değişmemiş, Sünni ve Şii mezheplerinin yayılma-engelleme faaliyetleri için devam etmiştir. Selçuklu Devletinin kuruluşundan Osmanlı Devletinin yıkılışına kadar geçen süreçte Sünni mezhep inançlarını devlet politikası olarak benimsemiş olan Türkler, Şiilerin Ortadoğu ve Anadolu'daki propagandalarını medreseler açarak engellemeye çalışmışlardır.

Bu çalışmada Osmanlı Devletini medrese açma gerekçeleri ile ilgili olarak iki belgeye yer verilmiştir. 19. yüzyılın son çeyreğine ait olan bu belgelerde Bağdat vilayetinde Şii misyonerlerin, Yemen Vilayetine bağlı Ta'iz sancağında da İngiliz Protestan misyonerlerin, din ve mezheplerini yayma girişimleri hakkında bilgilere yer verilmekte, buna karşılık bu bölge yöneticilerinin bu faaliyetlere karşı durulması için medrese kurma ve halkın inançlarının güçlendirilmesi talepleri yer almaktadır.

2. Medreselerin Kuruluşu

Irak, Mısır ve Suriye, Sünni medreselerinin doğuşundan önce Büveyhîlerin ve Fatimîlerin idaresi altında idi. Her iki hanedan da Şii mezhebinin temsilcileri idi. Hatta bunlar halk arasında Şiiliği yaymak için bütün imkânlarını seferber etmişler, bunu propaganda yoluyla, zaman zaman da zulüm ve zorbalık yoluyla yapmışlardır (Çelebi, 1954, 110). Fatimîlerin Şii mezhebini yaymak için başvurdukları yollardan biri de ilim

müesseselerini kurarak ve oralara halkı aydınlatacak ve irşat edecek elemanlar tayin etmişlerdir. Bu maksatla Fatimîler, en eski İslam üniversitesi olan “El-Ezher”i inşa etmişlerdir. El-Ezher’i, içinde öğretim halkalarının düzenlendiği küçük mescitlerin açılması takip etmiştir (Çelebi, 1954, 417) El-Ezher başlangıçta üniversite olarak değil, 969 yılında cami olarak inşa edilmiş; 976-996 yılları arasında burası otuz beş kişilik grupların Şii propaganda merkezi olarak kullanılmıştır. (Talas, 1939; 25-26) Fatimîler tarafından Mısır’da kurulan “Dâr’ul-ilm”ler, felsefî rumuzlarla ifade edilen Batnî tevillerin propagandasını yapabilmek için Yunan felsefesinden faydalanmaya önem veriyorlardı. Bu sebeple camilerdeki öğretimin yanında, halife Hâkim bin Emirillah devrinde, 24 Mart 1005 Cumartesi günü, Kahire’de Dâr el-İlm adıyla bir bilim akademisi kuruldu. Çok geçmeden Dâr’el-İlm’in daha küçük örneklerini İskenderiye, Halep, Kudüs, Trablusşam’da kurdular. Bu müesseseler kısa bir süre sonra sadece bir propaganda merkezi hâline dönüştü. Mutezile kelamı ve Yunan felsefesinden istifade ile Sünnî akideyi bulandırmakla meşgul oldular (Çelebi,1954, 417., Büyük İslam Tarihi, 1989, C:14, 80).

Medreselerin esas ortaya çıkış yerinin miladî dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru Horasan ve Türkistan bölgelerinin olduğu bilinmektedir. Medreseler ilk önce Türkistan’da Karahanlılar tarafından kurulmuş, Gazneliler ve Samanoğulları tarafından geliştirilmiştir (Taşdemirci,1989; www.akmb.gov.tr,2005) İslam âleminde medrese adı ile tanınan ilk yüksek öğretim ve eğitim müesseselerinin Belh, Nişabur ve Merv gibi doğu bölgelerinde açılmışlardır. İlk medreselerin bu bölgede açılmasının sebeplerini farklı şekillerde açıklayanlar olmuştur. Bunu tek sebebe bağlamak güç olmakla beraber, eski Uygur Türklerine ait Budist Vihara’ların (külliye) medreselerin bu bölgede ortaya çıkmalarına sebep oldukları söylenebilir. (Büyük İslam Tarihi, 1989, C:14, 82., Ergün, M., İslamiyet’ten Sonraki Türk Eğitim Tarihi. www. egitim. aku. edu.tr/tet02) Selçuklular kurdukları medreseleri hem ilmin gelişmesini sağlamak hem ilmiye mensuplarına maaş bağlayarak onları devletin yanında tutmak, hem de Fatimîlerin Şiilik propagandaları ile diğer Rafizî telakkilere karşı Sünnî mezhebin savunmasını yapmak,

Şiiiliğin Türkler arasında yayılmasını engellemek amacıyla kurulmuştur (Büyük İslam Tarihi, 1989, C:14, 82).

Selçuklularda ilk medrese Tuğrul bey tarafından 1040 yılında Nişabur'da kurulmuştur. İslamın ilk devirlerinde medrese teşkilatı yoktu. Okunan sadece Kur'an olduğu için, okumak ve öğrenmek cami ve mescitlerde yapılırdı. Bilime ve dinin yaygınlaşmasına verilen önem kısa sürede medreselerin yayılmasına ve niteliğinin artmasına neden olmuştur. Medreselerin devlet eliyle kurulup, eğitimin parasız olması, eğitim uygulamalarının ve medrese teşkilatının en ince ayrıntılara kadar düşünülüp uygulamalar yapılması bu dönemlere rastlar. (Büyük İslam Tarihi, 1989, C:14, 81)

Selçuklu devlet adamları bilginlere, sanatkârlara büyük saygı göstermişler, eğitim ve öğretimin yayılmasına çalışmışlardır. Tuğrul Bey, "kendime bir köşk yaptırıp yanında bir cami inşa ettirmezsem Tanrıdan utanırım" diyordu. Alpaslan, medreseleri ülkenin her tarafına yaygınlaştırmıştı. O, kendi gelirinin bir kısmını yoksullara, onda birini de bilim adamlarına veriyordu. Nişabur'da bir caminin kapısında perişan kılıklı gençler görüp kim olduklarını Nizamülmülk'e sormuştu. Vezir, "Bunlar insanların en şereflipleri olup dünya zevki bulunmayan ilim araştırmacılarıdır" deyince Alpaslan onlara bir yurt yapılmasını ve maaş verilmesini emretmişti (Akyüz, 2005; 41).

Selçuklu devri, içinde bilhassa Alparslan zamanı büyük yenilikler devridir. Kültür alanında en büyük yenilik olan yükseköğretim ve eğitim kurumları medreseler bugünkü adıyla üniversitelerin kurulması bu döneme rastlar. (Köymen, 1992; 347). İlk Nizamiye medreseleri Nişabur'da kurulmuş ancak Nizamiye medreselerinin en meşhuru, 1064 yılında Sultan Alpaslan zamanında Dicle nehrinin kenarında yapılmış; inşaatı iki sene sürmüş yüz bin dinar harcanmış, 1067 yılında muhteşem açılış yapılmıştır (Talas, 1939; 41). Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün kurduğu Nizamiye medreseleri, medreseler için önemli dönüm noktası olmuştur. Bu tarihten sonra İslam dünyasında medrese kurma faaliyetleri artmıştır. Nizamülmülk'ün her birinde büyük medreseler kurduğu şehirler şunlardır: Bağdat, Nişabur, Herat, İsfahan, Basra, Merv, Amul ve Musul (Çelebi, 1954, 114).

Selçuklulardan önceki devletlerde medreseler özel şahıslar, Selçuklular zamanında ise, hükümdarlar ve devlet adamları tarafından, devletin parası ile kurulmuştur (Köymen,1992; 354). Devlet tarafından destek görerek kurulan ilk resmî medrese Nizamiye medreseleridir. Nizamiye medreselerinin kuruluşu, İslam dünyasında “eğitimin devletin sorumluluğunda olmasının” başlangıcı olarak kabul edilebilir. Devletin doğrudan eğitim sorumluluğunu üzerine almasında, siyasi çekişmeler ve iktidar mücadelelerinde halkı etkileyen, Sünni-Şii rekabetinin önemli rol oynadığı söylenebilir (Ünan, 1997; 727). Nizamiye medreselerinin amacı Sünni Müslüman yetiştirmektir. Bu nedenle medrese eğitimi devlet tarafından desteklenen ve yönlendirilen bir eğitim kurumu olarak ortaya çıkmıştır. (Tekeli, İ., İlkin, S., 1993; 12) Nizamiyeler için vakıflar kurulmuş, vakıflar mütevelliler tarafından idare edilmiştir. Medreselerin kontrolü ile sorumlu müderris ve müteveli heyeti devlet tarafından atanmıştır. Nizamiye vakıfları, bina yapmak, müderris ve talebelere maaş vermek, hadis, fıkıh, vaaz tasavvufla uğraşanlarla infakta bulunmak, imam müezzin, hademe, yabancı, fakir ve ihtiyaç içinde bulunanlara yardım etmek gibi görevler üstlenmiştir (Büyük İslam Tarihi, 1989, C:14, 81).

Medreseler her ne kadar Sünnilikle Şiilik arasındaki propaganda savaşı ortamında, Sünnilerin bir eğitim kurumu olarak doğup gelişmişse de, fazla olmamakla beraber, Şii medreselerine de rastlamaktaydı. Başlangıçtaki yoğun propaganda savaşı yavaşlayınca, bazı emirler kendi yönetimlerindeki Şii halk için de medreseler yaptırmışlardı. İbn Batuta, 1328 yılında Meşhed Ali'de bir Şii medresesine rastlamıştı. İsfahan'da 1325 yılında yapılan İmamî Medresesi de iç duvarlarında hem dört halifenin hem de 12 imamın adlarını bulundurması dolayısıyla bir Sünni- Şii medresesi olma özelliğini gösteriyordu (Ergün; www.egitim.aku.edu.tr).

Turan ise, Selçukluların, medreseler yoluyla ilmi koruduğunu ve vücuda getirdiği büyük irfan ordusu sayesinde Şii-Fatimîler idaresinde kurulan Sünni aleyhtarı propagandalara karşı İslam dünyasını ve devletin bünyesini kuvvetlendirdiğini ifade etmektedir. Anadolu Selçuklularının resmi mezhepleri Hanefî olduğundan medreselerde ders veren müderrislerin Sünni akidelere göre ders vermesi gerekiyordu.Hatta bu hal kitabelere ve

vakfiyelere de geçmiştir. (Turan, O; 1993; 238). Bir ilim ocağı olarak medreselerin geniş anlamda devlet eliyle kurulup teşkilatlanması ve vakıflar vasıtası ile eğitimin meccani olmasından dolayı ilmi gelişmelerin büyük bir hız kazandığı görülür. Nizamiye Medreselerinde okutulan derslerin ağırlık merkezini nakli Kur'an ve Kur'an İlimleri, Hadis ve İlimleri, Şafi Usulü fıkıh ve Eşari Kelamı, Arapça ve İlimleri, Adap ve Kısımları, Riyaziyat ve Feraiz dersleri oluşturmaktadır (Talas,1939;51)

Büyük Selçuklu Devletinin açmış olduğu bu çığırdan sonra, İslam dünyasının hemen hemen her yerinde sultanlar, vezirler, beyler, hatunlar medrese açma hususunda birbirleriyle yarışırçasına bir faaliyetin içerisine girmişlerdir. 1234 yılında Halife el-Mustansır, dört mezhebe mensup olan insanlara uygun olan el-Mustansiriyye Medresesini kurmuştur (Baltacı,1974;.20). Anadolu'da da medreseler Selçuklular zamanında gelişmiş, en eskilerinin hicrî yedinci asırdan kalma olduğu bilinmektedir. Selçuklular döneminde Konya'da Sırçalı Medrese 640 (1243/1244), İnce Minareli Medrese 674 (1275/1276), Karatay Medresesi 649 (1251/1252) yıllarında inşa edilmiştir (Büyük İslam Tarihi, 1989, C: 14, 87). Bundan başka Sivas, Kayseri, Amasya, Niğde gibi illerde medreseler açılmıştır.

Osmanlılarda Medreseler

Osmanlı devlet adamları bilim ve bilim adamlarını severlerdi. İlk sultanlar çeşitli Türk ve İslam ülkelerinden Osmanlı ülkesine bilim adamlarını davet etmişler, bu sebeple ülkedeki medrese ve bilim adamlarının sayısı hızla artmıştır. Osmanlılarda ilk medrese 1330'da Orhan Bey tarafından İznik'te yaptırılmıştır. Bu medresenin ilk müderrisi de Kayserili Davut'tur. Edirne'nin alınmasından sonra da bu kentte de bir çok medresenin yapıldığı görülmektedir. En önemli olanları II. Murad'ın yaptırdığı Dâr'ül Hadis (1435) ve Üç Şerefeli Medresesidir (1447). Osmanlı medreselerinin kurulduğu en önemli kentler İznik, Bursa, Edirne'dir. İznik uzun süre "bilginler yuvası" olmuştur. 1330'da İznik'te kurulan Orhan Gazi medresesinden II. Murat dönemi sonuna kadar açılan medreselerde kitaplar Arapça idi; şifahî öğretimde Türkçe de kullanılıyordu (Akyüz, 2005; 57-58). 14. ve 15. yüzyılın sonlarına kadar medreselerde, fıkıh ve kelamın yanı

sıra Riyaziye, Felsefe, Astronomi, Tıbbî Bilimler gibi akli ve naklî ilimler yan yana okutulmuştur (Unat,1964;3-4).

Osmanlı hükümdarları ilk medreseleri kurarlarken Selçuk, Mısır, Türkistan medreselerinin teşkilat ve yazılmış eserlerinden yararlanmışlardır. İlk Osmanlı medreseleri olan İznik ve Bursa medreseleri özellikle Mısır, Şam ve İran örnek alınarak yapılmıştır. (Kansu, 1930; 11-15). Başlangıç dönemlerinde, Selçuklu medreselerinden çok farklı olamayan Osmanlı medreseleriyle ilgili ilk düzenlemenin, Yıldırım Bâyezid tarafından yapıldığı, daha sonra ise, II. Murat döneminde Edirne'deki Halebiye Medresesindeki Tetimme ve yine burada Dâr'ül hadis Medresesinin açılmasıyla medreselerin geliştiği görülmektedir. Medreselerde köklü değişikliğin Fatih Sultan Mehmet devrinde ortaya çıktığı bilinmektedir. (Özyılmaz, 2002; 4)

Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u aldıktan sonra ilk iş olarak bu şehrin ortasında, hiçbir şeyini noksan bırakmamak şartıyla büyük bir külliye vücuda getirdi; 1453 de böylece İstanbul Külliyesi kuruldu. Bizans Patriğinin oturmakta olduğu Havariyun Kilisesinin harabesi üzerine bir cami yaptırdı. Bu caminin iki tarafında yüksek derslere ait 8 medrese (Sahn-ı Seman) ve bu medreselerin başlangıcı olan daha alt basamakta tahsil veren başka medreseler yaptırdı.. Bu sekiz Sahn medresesine müderris olmak Kanuni Sultan Süleyman devrinden önce en büyük bir ilmi şerefti (Koçer, 1991;10).

Fatih Sultan Mehmet ve Kanuni Sultan Süleyman devirlerinde medreseler gelişmelerinin en yüksek noktasına varmışlardır. Yabancı dil bilen, Yunan felsefesini ve tarihini okumayı seven, farklı din ve mezheplere bağlı insanları koruyan, onların tartışmalarını dinleyecek kadar geniş görüşlü bir padişah olan Fatih, Osmanlıların ilk önemli medresesini kurmuştur. Fatih Sultan Mehmet'in kurduğu medrese, bir birimler bütünü idi. Onun içinde bir cami, yüksek dereceli sekiz medrese(Medrese-i Semaniye), daha aşağı dereceden sekiz medrese (Tetimme Medresesi), Konuklar evi (Misafirhane) ve bir Sağlık Yurdu (Şifahane) vardır.Daha sonra Kanuni Sultan Süleyman, büyüyen ordusunun isteklerini karşılamak için tıp ve matematik bölümlerini de ekleyerek kendi adını taşıyan Süleymaniye Medreselerini kurmuştur. Osmanlının ileri gelenleri, cami ile birlikte medrese kurma geleneğine bağlı kaldılar. Böylece İmparatorluğun büyük

merkezleri, bazı büyük kasabalar, köyler medreselerle donatılmıştır. 1824 yılında yalnız İstanbul'daki medreselerin sayısı 350'yi buluyordu (Başgöz,1995:11).

Süleymaniye Medresesi'nin kendinden öncekilerde olmayan bir yeniliği vardı. Ordunun hekim ihtiyacını karşılamak için eklenen Tıp Medresesi ve Darüşşifa ile matematik öğretimi için dört medrese, ona dinsel konular dışındaki alanlara da eleman yetiştiren bir kurum olma özelliğini kazandırmıştır. Bu durum medreselerin bir üniversite veya fakülte hâline gelmesine bir başlangıç oluşturabilirdi; fakat böyle bir konu düşünülmeyişi gibi, en önce bozulan kısım da yeni eklenen bölümler olmuştur (Yalçın,2002: 9).

Medreseler kendi içinde ilk, orta ve yüksek kademelerin eğitimini de vermekteydiler. Medreseleri genel ve ihtisas medreseleri olarak da iki grupta toplamak mümkündür:

Genel Medreseler

Genel medreseler, ilk ve orta kademelerden oluşan medreselerdir. İlk Osmanlı medreselerindeki derslerin neler olduğu, sıraları kesin olarak bilinmiyorsa da bunların Selçuklu medreseleri ile aynı veya benzeri olduğu söylenebilir. Bu medreselerde ihtisaslaşma söz konusu olmayıp, İslamî bilimler; Kur'an ilimleri, hadis ve İslam hukuku (fıkıh) ile; lügat, nahiv, matematik, astronomi, felsefe, tarih ve coğrafya gibi diğer müspet bilimler bir arada okutuluyordu.

İhtisas Medreseleri

İhtisas medreseleri çeşitli derecelerde olmak üzere edebiyat, ilahiyat, tıp, matematik, tabiat bilimleri gibi dallarda ihtisaslaşmış eğitim kurumlarıdır. Bunlar; Kur'an-ı Kerimin öğretildiği, bir bölümünün veya tamamının okutulduğu ve ezberletildiği Dâr'ül Kurralar; Hz. Peygamberin söz fiil ve takrirlerinden ibaret olan hadis eğitiminin ve araştırmalarının yapıldığı Dâr'ül hadisler açılmıştır. Dâr'ül hadisler, halkın eğitilmesinde, birlik ve beraberliğin sağlanmasında hizmet veren eğitim müesseselerinden biri olmuşlardır.

Osmanlı Devletinin geniş topraklarında halk, ordu ve saray mensupları için bimaristan, bimarhâne, şifahâne, tımarhâne veya Dâr'üş şifa denilen hastaneler tesis edilmiş, hekim yetiştirmek amacıyla Dar'üt Tıplar açılmıştır (Ergin, 1977;140-171).

Osmanlı Devletinde bu medreselere ilave olarak 1800'lü yıllardan itibaren kurulmaya başlayan medreselerden de söz etmek gerekir:

1914 yılında İstanbul medreseleri için yeni bir düzenleme tasarısı getirildi. İslah-ı Medaris Nizamnamesi adı altında getirilen bu tasarı ile yeni bir düzenleme yapılmış; medreseler "Dar'ül-Hilafet'il-Aliyye Medreseleri" adı altında toplanmıştır. Bu Nizamname ile medreseler, Maarif Nezareti'nin mekteplerine benzetilmek istenmiş, bu amaçla ders programlarına Batı Dilleri, Farsça, Tarih, Coğrafya, Heyet, Mekanik, Müsellesat, Hikmet-i Tabiiye, Kimya, Resim, Terbiye-i Bedeniye, Hıfzısıhha, Usul-i Defteri, İlm-i İçtimai, İlm-i Nefs, Felsefe, Malumat-ı İktisadiye ve Maliye gibi dersler konulmuştur (Ergün, 1996;345-349). Yine II. Meşrutiyet döneminde, 1854 yılında Şeyhülislam Meşreb Efendi hafidi Mehmet Arif Efendi zamanında şer'iyeye mahkemelerine Kadı ve Naip yetiştirmek amacıyla Mekteb-i Nüvvab açılmış, bu okulun adı 1910 yılında Mekteb-i Kuzat olarak değiştirilmiştir (Ergin,157-158., Ergün, 1996; 346-347). 1912 yılında İslam dininin yayılmasını sağlayacak olan vaizlerin yetersizlikleri görülünce İslam propagandasını hem ülkede hem de dünyada yapabilecek ve misyoner gibi çalışabilecek vaizlerin yetiştirilmesi amacıyla 1912 yılında İstanbul'da Medresetü'l-Vaizin (Ergün, 1996;347-348), 1913 yılında İmam ve hatiplerin görevlerinde yetersiz olmalarını görülmesi üzerine, nitelikli imam-hatip ve müezzinlerin yetiştirilmesi amacıyla da "Medresetü'l-Eimme ve'l-Hüteba" açılmıştır. Medresetü'l Vaizin savaş yıllarında pek başarılı olamamış ve Medresetü'l-Eimme ve'l-Hüteba ile birleştirilerek "Medresetü'l-İrşad" adını almış ve yönetimi Dar'ül Hikmetül İslamiye'ye verilmiştir. Vaiz ve imam-hatip yetiştirmek amacıyla kurulmuştur (Ergin; 1977;157-164) 1917 yılında, Dar'ül-Hilafeti'l-Aliye medresesinin yüksek kısmının da üzerinde uzmanlar yetiştirilmek amacıyla "Medresetü'l-Mütehassisin" kurulmuştur (Ergün, 1996;349). Yeni kurulan medreseler içinde özellikle İslam dininin daha iyi tanıtılması için gerekirse misyoner gibi çalışacak olan vaizlerin yetiştirilmesi için

Medresetü'l-Vaizin'in açılması Osmanlı devletinin de misyoner faaliyetlerine karşı tedbir alma lüzumu hissetmesinden kaynaklandığı muhtemeldir.

Çalışmanın önceki bölümlerinde, Medreselerin ilk kuruluş dönemlerinin dokuzuncu ve onuncu yüzyıl; amaçlarının ise başlangıçta Sünni Müslüman olan Türklerin dini inançlarını pekiştirmek ve onları diğer mezhep propagandalarından korumak olduğunu görmüştük. Çalışmanın bu bölümünde ise on dokuzuncu yüzyılda bile, Sünni Müslümanların yoğun olarak bulunduğu bölgelerde, Şiiilerin propaganda yaptıklarını ve Osmanlı Devletinin de bu faaliyetleri engellemek gerekçesiyle Bağdat valisinin medrese açma talepleri ilgili belge ele alınmıştır (Bkz. Belge 1).

Belgede, Irak civarında yaygınlaşan ve yayılmasını tamamlayan Şiiilik mezhebinin henüz ehlişünnet ve cemaatinden olan halka daha ulaşamadığı, ehlişünnetin dini akaidlerine ve mezheplerine zarar verecek durumda olmadıkları belirtilmektedir. Ancak bu durumun çok fazla sürmeyeceği, her türlü tedbirin alınması lazım geldiği de ifade edilmektedir. Daha önce propaganda faaliyetlerinden dolayı vilayet dahilindeki kazalar için talep edilen sekiz müderrisin tayininin uygun görüldüğü, Samerra kasabasına bir müftünün 3 Kanun-ı evvel 1308 tarih ve 64 sayılı yazı ile tayin edildiği belirtilmektedir. Belgenin bu bölümünde, Samerra kasabası ve civarında, Şii mezhebinin propagandasından bahsedilmekte, gelecek dönemlerde dengenin, Sünni mezhebi aleyhine bozulacağı önemle vurgulanmaktadır.

Samerra kasabasında meydana gelen gelişmeler sonucu daha ciddi tedbirlerin alınması gerektiği de ifade edilmektedir. Yeni tedbirlerin gerekçesi olarak ta; İran'ın en önemli Şii müctehitlerinden olan Mirza Hasan-ı Şirazi'nin, otuz sene Necef'te, Şii inancını yayma çalışmalarını tamamladıktan sonra, Samerra kasabasına gelmesi gösterilmiştir. Ayrıca belgede Şirazi'ye Hindistan'dan yılda on bin lira ve İran'dan da düzenli olarak ciddi maddi yardımlarda bulunduğu belirtilmektedir. Yapılan yardımlarla ise, Necef, Kerbela, Samerra ve Kazimiye'de bulunan Şii hocalarının ve talebelerinin ihtiyaçlarının giderilmesi, Şii mezhebinin yayılması ile bu bölgedeki aşiretler ve çölde yaşayan Arapların dini (Sünni) inançlarının zayıflatılması istenmektedir. Şii propagandası için Samerra kasabası ve civarındaki köylere hoca gönderip, gönderilen paraların bu amaçla

seve seve harcanması gerektiği belirtilmektedir. Burada dikkat çeken şey bölgedeki Şii hocalarının İran ve Hindistan'dan finansman sağladıkları, çalışmalarını da sistemli olarak çöldeki Araplar üzerinde de yoğunlaştırdıkları ifade edilmektedir.

Ayrıca belgede, Mirza Hasan-ı Şirazi'nin, şimdilik Samerra'nın değişik medreselerinde beş yüzden fazla öğrenci ve kadrolu Şii hocası bulundurup eğitim ve öğretime devam ettikleri ifade edilmektedir. Burada ehlisünnet vel cemaat âlimlerinin, medrese ve müderrislerinin olmamasından yararlanılarak, kasabanın dört bir yanında yaşayan El Saih ve El Abid ve hususu ile Şemruer ve Anzere gibi aşiretlerin ve Sünni halkın inançlarının değiştirilmesine çalışıldığı belirtilmektedir. Bu durum özellikle Şii yayılmacılığı için tehlikeli görülmekte bunun karşılığı olarak ta devletin bu önemli durum karşısında acil tedbir alması istenmektedir.

Samerra ve civarındaki yerleşim yerlerinde Şiilerin bu faaliyetlere karşı durmak için medreseler açılması istenmektedir. Özellikle Samerra kasabasında ehlisünnet ve cemaate mahsus olmak ve yüz kişilik talebe okutmak üzere takriben yüz bin kuruş masrafla muntazam bir medrese inşa ve müderrislerin orada sürekli olarak ikamet ederek; eğitim-öğretim faaliyetleriyle halkı bilinçlendirmeleri; müçtehit ve Şii hocalarının halkı aldatma, aşığılama ve kandırmalarına izin vermemeleri istenmektedir. Müderrislerin işlerini tam ve doğru yapmaları, devletin siyasi duruşunu da koruyabilmeleri ve bu ağır işi yapabilmeleri için, kurulacak medresede sürekli çalışmaları istenmektedir. Bu amaçla Bağdat'ta ilim yayma ve irşad ile meşgul bulunan Tarikat-i Aliye-i Nakşibendiye hülafasından Muhammedü'l Fazl Cami-i Şerifi'nin müderrisi Şeyh Muhammet Sait Efendi'nin aylık 1500 kuruş maaşla baş müderris ve 500 kuruş maaşla da ikinci müderris tayinine ve aylık 60 kuruş maaşla da elli nefer talebeler ve 50 kuruş maaşla bir hizmetli, medresenin çeşitli masraflar için de aylık 200 kuruş tahsisi bu işin önemi için gerekli olduğu belirtilmektedir. Burada kurulacak olan medreseye tayin edilecek müderrisin iyi yetişmiş, hem devlet siyasetine hem de ilmî açıdan yeterli olacak; hem halkı hem de öğrencileri irşad edebilecek özelliğe sahip olması istenmektedir. Ayrıca medresenin masraflarının da devlet tarafından karşılanması istenmektedir.

Medresenin yapımı için daha fazla para gerektirmesine rağmen kaba olarak yapılabilecek indirimlerle yaklaşık olarak 100 bin kuruştan aza mal olacağını ve bu masrafın gelecek senenin hazinesinde elde edilecek vergilerden ve müderris, talebe, hizmetli ve medresenin çeşitli masraflarının da Bağdat vilayetinin gelirlerinden karşılanması gerektiğinin ve bu durumun padişahın onayına sunulduğu anlaşılmakta ve gereğinin yapılabilmesi için padişahın izin istenmektedir.

Fi: 9 Cemazi-ül Ahir sene 1310 ve 3 Fi: Kanun-ı Evvel sene 1308.

Bağdat Valisi bende Hasan Refik

Medreseler başlangıçta Sünni İslam inancını Şii mezhebinin baskısından halkı korumak amacıyla devlet tarafından kurulmuştur. Ancak daha sonraki dönemlerde medreseler vakıflar aracılığı ile açılmış bu gelenek Osmanlı Devletinde de sürdürülmüştür. Bu gelenek devam ederken Bağdat valisinin, Osmanlı devletinin son yüzyılında, Şii mezhebinin yayılmacılığından halkın korunabilmesi için, padişahın yeni medreseler yapmak için yardım istemesi ve yardımların devletin hazinesi tarafından karşılanması isteği hem durumun aciliyetinden hem de devlet siyasetinin gereği olarak görüldüğü ve istendiği belgeden anlaşılmaktadır. Burada dikkat çeken bir başka şeyde Osmanlı devletinin mezhep yayılmacılığı karşısında, medrese açma sorumluluğunu üstlenmesi, eğitim yoluyla halkı bilinçlendirmek istediğinin yansıması olarak anlaşılmaktadır.

3. Misyon ve Misyonerlik Faaliyetleri

On altıncı yüzyıldan itibaren başlayan Rönesans hareketleri ile batıda, bilimde sanatta ve felsefede yeni bir dönem başlamıştır. Fransızca bir sözcük olan Rönesans deyimini “Antik düşünce ve kültürün yeniden doğuşu ya da yenileştirilmesi ” anlamına gelir. Rönesans ile kilisenin otoritesi sarsılmıştır. Katolik Hıristiyanlığa ve kiliseye baş kaldırma hareketi olarak Almanya’da Martin Luther’in öncülüğünde gelişmeye başlayan Reformasyon hareketleri ile kilise ve politika alanında yenileşmeler, Hıristiyanlık içinde yeni bir mezhep olan Protestanlığın doğuşu gerçekleşmeye başlamıştır (Aytaç,1980,125-129). Bu durum Hıristiyanlık dininde yeni çatışmalara ve hakimiyet alanlarını da genişletme çalışmalarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Rönesans ve sonrasındaki gelişmeler, Fransız İhtilali, Sanayi İnkılabının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu iki gelişme Batılı devletlerin gözünü, Osmanlı devletinin sınırlarına, Hindistan ve Çine yöneltmelerine, bu topraklardaki yer altı ve yerüstü kaynakların Avrupa'ya taşınma arzusunu geliştirmiş, sömürge imparatorlukları doğmaya başlamıştır.

Hıristiyanlık dininin yayılışında başlangıçta ana rol ve görevi Hz. İsa'nın havarilerine aittir, onların zorlu çalışmaları sonucunda Hıristiyanlık kabul görmüş ve yayılmaya başlamıştır. Hıristiyanlık inancına göre Hz. İsa etrafına topladığı havarilerine: “İmdi, siz gidip bütün milletleri şakirt edin, onları Baba ve Oğul ve Ruhülkudüs ismi ile vaftiz eyleyin, size emrettiğim her şeyi tutmalarını onlara öğretin; ve işte ben bütün günler dünyanın sonuna kadar sizinle beraberim” diyerek onları vaaz etmek için görevlendirmiştir. Bundan dolayı “Havariler” ilk misyonerler olarak kabul edilir. Başlangıçta dini gayelerle kişisel gayretler şeklinde başlayan bu faaliyetler zamanla oldukça güçlenir ve özellikle mensubu buldukları ülkelerin siyasi, sosyal, kültürel, ticari ve ekonomik menfaatleri doğrultusunda emperyalizmin gelişmesine katkı sağlayan bir teşkilat halini alır.(Sezer,1999)

Hıristiyan kiliselerin Hıristiyan olmayan ülkelerde bu dini yaymak için kurdukları teşkilata misyon, bunları idare eden ve faaliyet gösteren din adamlarına misyoner denilmektedir (Vahapoğlu,2005;33).

On yedinci yüzyılın sonlarında İngiltere'de Hıristiyanlıkla ilgili teorik yorumlar yerine, pratik yönü ağırlıklı bir dini anlayışın gelişmeye başladığını görüyoruz. Bu yüzyılda dini ve sosyal maksatlarla pek çok gönüllü kurum kurulmuştur. Bunlardan bazıları günümüze kadar ulaşmıştır. 1698'de kurulan Hıristiyan Bilgisi'ni Yayma Cemiyeti (Society for Promoting Christian Knowledge) ve 1701'de kurulan İncil'i Propaganda Cemiyeti (Society for the Propagation of the Gospel) bunlara örnek gösterilebilir. Ele aldığımız coğrafya ve dönem bakımından iki asra yakın ömrü bulunan İngilizlerin The Society for Missions to Africa and the East 1799 yılında kurulmuş ve hala önemini korumaktadır. 1810 yılında Amerikan Protestan misyonerler tarafından kurulan American Board of Commissioners for Foreign Missions, on dokuzuncu yüzyılda

dünyanın en güçlü Protestan misyonerlik teşkilatı olmuştur. On dokuzuncu ve yirminci yüzyılda Anadolu başta olmak üzere, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında en çok faaliyet gösteren misyonerlik kuruluşudur (Turan,Ö; www.ilkadimdergisi.com,2005). Londra’da kurulan ‘Hıristiyanlığı Yayma Cemiyeti’ kısa zamanda hızla yayılır ve İngiltere, Almanya, İsviçre, Danimarka, Amerika ile Rusya gibi ülkelerde binden fazla merkezi açılır. Bu sayının on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde yedi bine ulaştığı görülür (Sezer,1999).

Misyonerler görevlerini yerine getirmek için her yolu denemişlerdir. Misyonerlerin öncelikle el attıkları faaliyet alanları okullar, yabancı dil kursları, hastaneler, yetimhaneler, yayınevleri ve geniş maksatlı yardım teşkilatlarıdır. Bazen doktor, bazen öğretmen bazen mühendis bazen de işçi olarak çalışmışlardır. Bunlarla birlikte daha farklı kamufle edici metotla çalışmalarına örnek Müslüman ülkelerde bazı tarikatlar içine girip o tarikata mensup Müslüman gibi çalışmışlardır. Bu çabaların gerekçesi, insani gibi görünse de aslında Hıristiyan mezheplerin dünya hakimiyetleri için sergiledikleri çaba gözden kaçmayacaktır. Misyonerlerin görünürdeki amaçları sosyal yardım, görünmeyen amaçları ise Dünyayı Hıristiyanlaştırmaktır. Onlara göre eğitim ve öğretim yoluyla öğrencileri Hıristiyanlaştırmak esas gayedir. Henry H. Jessup isimli misyoner bu konuyu şu sözleriyle açıklamaktadır: “Misyonerliğin başarısı için temel şart okullardır. Haddizatında bu da gaye olmayıp vasıtaadır. Şu da bir hakikattir ki misyonerlerin yahut İncilin başka yollarla sokulmaya imkân bulamadığı bir çok yerlere İncil okul vasıtası ile sokulabilmiştir (Sezer,1999., Vahapoğlu, 2005;33).

Osmanlı Devletinde Misyoner Faaliyetleri

Hıristiyan misyonerler, dünyanın her bölgesinde dinlerini yaymak için çalışmışlardır. Bu misyonerlerin ilgi gösterdikleri ülkelerden biri de Osmanlı devleti olmuştur. Osmanlı devletinin çok geniş coğrafyaya sahip olması ve sınırları içinde çok farklı din ve kültürden insanı barındırması; zengin yer altı ve yerüstü kaynaklara sahip olması, sanayileşen batının ham madde kaynakları için dikkatini çekmiştir. Batılı devletler ham maddenin en az maliyetle batıya taşınması için her yolu denemişlerdir. Bu çabaların en

önemli araçlarından birisi de Misyonerlerin ve ajanların, Osmanlı topraklarına çeşitli anlaşmalar ve kanunlar bahane edilerek gönderilmesidir.

Misyonerler, Osmanlı devletinde, gayri Müslüman ve Türk olmayan Müslümanların buldukları bölgelerde faaliyette bulunmuşlardır. Ortadoğu'daki faaliyet alanları içinde özel önem taşıyan bölge Türk hakimiyetindeki bölgelerdir. Bunun bir sebebi Osmanlı devletinin kurulu olduğu bölgenin jeopolitik ve jeostratejik açıdan dünya coğrafyasının en önemli kilit bölgelerinden birini oluşturmasıdır (Vahapoğlu,2005;34). Misyonerlerin diğer sebebi de dini niteliktedir. Bu amaçla ilk misyonerlerin özellikle İstanbul, İzmir ve Kudüs gibi şehirleri merkez edindikleri dikkati çekmektedir. Özellikle Kudüs'ü Müslümanların elinden kurtarmak esas gayedir. Nitekim, Hz. İsa'nın bu bölgede yaşamış olması ve Haçlı seferleri sırasında pek çok asker ve komutanın bu topraklarda kalmış olması onların bölgeye olan ilgilerini arttırıyordu. Bu konuda yapılan bir başka değerlendirmeye göre, Avrupa Devletlerinin Haçlı Savaşları esnasında Müslümanlar karşısında yenilmeleri, onların Müslümanlara karşı misyonerlik faaliyetlerine ağırlık vermelerine sebep teşkil etmiştir(Sezer,1999).

Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethinden sonra, hakimiyeti altındaki Latinler, Ortodokslar, Ermeniler ve Yahudilere din, ibadet ve eğitim özgürlüğü tanınmıştır (Haydaroğlu,1993; 5). Bu özgürlükler on yedinci yüzyıldan itibaren batılı devletlerin azınlıkların hamisi rolünde çalışmalarına başlamasına neden olmuştur.

Hıristiyanların misyoner faaliyetleri genel olarak Katolik ve Protestan misyonerleri tarafından yürütülmüştür. Katolik misyonerlerinin faaliyetleri Protestan misyonerlerin etkisini azaltmak kendi yayılma sahalarını genişletmek amacıyla gelişmiştir. Fransa'ya 1535 yılında tanınan ticari imtiyazlar sonucu Fransa ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler genişlemiş, Cizvitler ve Fransiskanların misyoner faaliyetlerinin artmıştır. 1583 yılında İstanbul'a gelen Cizvit misyonerleri özel okul kapsamında Galata'da Sn. Benoit Kilisesinin yanında ilk yabancı ilkokulu açmıştır. Bu okul; dini eğitim veren bugünkü okul anlamında ve çizgisinde olan ilk öğretim kurumudur (Haydaroğlu,1993; 108), Bu grupların Osmanlı ülkesinde yaptıkları faaliyetler on yedinci yüzyılda artmıştır (Vahapoğlu,2005;35).

Ayrıca Osmanlı Devletinin daha sonraki dönemlerde yapmış olduğu ıslahât ve bilhassa Tanzimât Fermanı onları bu emellerine biraz daha yaklaştırmıştır. Tanzimat'ı takiben, 1876 ve 1908 meşrutiyet hareketleri ile 1878 Berlin Anlaşması batılıların Osmanlı'ya müdahalesini daha da kolaylaştırmıştır.

Osmanlı Devletinin siyasi durumundan kaynaklanan fırsatlar ve Katolik misyonerlerin faaliyetlerindeki artışa engel olma isteği sonucu Protestan misyonerler, Osmanlı ülkesindeki çalışmalarını 1840'lı yıllardan itibaren hızlandırmışlardır. Yapılan çalışmalar ilk anda dini ve mezhebi nitelikte görünmekle birlikte özellikle Fransa ve Rusya'ya karşı Osmanlı Devletinde güçlü bir Protestan nüfus meydana getirmek için Ortadoğu ve Anadolu'da özellikle Ermeniler, Hıristiyan Araplar üzerinde çalışmalarını yoğunlaştırmışlardır. 1842 yılında Kudüs'te Protestan kilisesinin kurulması ile başlayan faaliyetler ile bölgedeki Dürziler Hıristiyanlaştırılmış, bunun sonucu olarak ta bölgede bu grup misyonerler tarafından kullanılmaya başlamıştır (Vahapoğlu,2005;40).

İngiltere'nin İslam ülkelerini ve Asya'yı ele geçirme planları, bu bölgeler için özel olarak yetiştirilmiş ajan misyonerler tarafından gerçekleştirilmiştir. 1700'lü yıllarda Osmanlı Devletinin sınırları içerisinde ajan misyonerlik faaliyetleri için görevlendirilen Hempher (Gümüş,2002,5); "Büyük Britanya çok geniştir. Güneş denizlerimiz üzerinde doğduğu gibi yine bu denizler üzerinde batar. Devletimiz, Hindistan, Çin ve Ortadoğu'daki sömürgelerinde nispeten zayıftır. Bu memleketler tam manası ile emrimiz altında değildir. Fakat buralarda çok başarılı politika uyguluyoruz. Hepsi elimize geçmek üzeredir" görüşü ile İngiltere'nin ve İngiliz misyoner ajanların hedeflerini açıklamaktadır.

Hempher, Misyonerlik ve ajanlık faaliyetleri ile ilgili olarak, "1710 yılında müstemlekeler bakanlığınca, Müslümanları parçalamak için, gerekli, yeterli bilgileri toplamak ve casusluk yapmak üzere Mısır, Irak, Hicaz ve İstanbul'a gönderildiğini; aynı tarihte ve aynı görev ile bakanlık canlılık ve cesaret dolu 9 kişiyi daha görevlendirildiğini; para, harita ve kabile reislerinin adresleri olan fihristler verildiğini" ifade etmektedir. Sömürgeler Bakanlığı, Hempher'in görevini; Müslümanların zayıf noktalarını bularak,aralarını açarak birbirlerine düşürebilmek, olarak belirlemiştir

(Gümüş, 2002;10-16). Hempher ve onun gibi çalışan binlerce İngiliz, Amerikan ve Fransız misyonerlerinin, Osmanlı devletini hakim olduğu alanlardaki Müslüman ve Müslüman olmayan halk üzerinde yaptıkları uzun vadeli eylem planları ile ayrılıkçı hareketler okullar, hastaneler ve yardım kuruluşları ile gerçekleştirilmiştir.

Kısacası, din ve mezheplerini yaymaya, kutsal yerleri bulmaya yönelik olarak başlayan misyonerlik faaliyetleri, Osmanlı Devletinin gerilemesine paralel olarak 19.yüzyıldan itibaren sömürgeci Batılı büyük devletlerin, emperyalist politikalarına hizmet eder hale gelmiştir. Bu yönü ile Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren misyonerler, Batılı ülkelerin Osmanlı ile olan “Şark Meselesi’ni” (Eastern Question) halletmelerinde araç olarak kullandılar. Esasını Osmanlı’yı yıkarak mirasını paylaşmak oluşturan ‘Şark Meselesi’nde Batılıların takip ettikleri politikalarından birisi içerdeki Hristiyan azınlıkları Devlet’ten koparmaktı. Değişik tarihlerde Osmanlı ülkesine gelen misyonerler yaptıkları çalışmalar sonrasında Müslüman ve Yahudiler arasında fazla etkili olamadıklarını anlayınca bütün mesailerini ülkedeki Hristiyan azınlıklar üzerinde yoğunlaştırdılar. Onları bir yandan kendi mezheplerine kazandırmaya çalışırken diğer yandan da verdikleri eğitimle millî duygularını uyandırarak Osmanlı’dan koparmak için uğraştılar. Başlangıçta Rum ve Ermeni ve Yahudiler üzerinde oynanan oyunlar daha sonra Bulgar, Arap, Kürt ve Nasturi gibi diğer unsurlara yönelik olarak devam etmiştir (Sezer,1999).

Protestan misyoner teşkilatlarının kuruluşu 18.yüzyılda süratle artmış ve 19 yüzyıldan itibaren de dünyanın pek çok ülkesinde faaliyet göstermişlerdir. World’s Missions’un 1914 tarihli istatistiklerine göre Osmanlı topraklarında faaliyette bulunan İngiliz Misyoner Cemiyetlerinin (British Missionary Societies) 12800 öğrencisi ve 178 okulu vardı. 1919 tarihli bir rapora göre ise Milli Mücadele öncesi Anadolu topraklarındaki İngiliz misyoner sayısı 23, İlkokul 7, Ortaokul 5 adetti. 86 çocuğun bulunduğu bir de çocuk yuvası vardı. 7401’i ilkokullarda, 134’ü ise ortaokullarda olmak üzere toplam 2190 öğrenci bu okullarda öğrenim görüyordu (Sezer, 1999)

Osmanlı’da, din ya da mezhep esasına göre örgütlenmiş topluluklardan (“millet”, cemaat”) zimmî hukukuna konu teşkil eden, yani “ehl-i kitap” olan en kalabalık nüfus

Hıristiyanlardan oluşuyordu. Katolikler ve Ortodokslar şeklinde iki ana kategoriye ayrılan bu topluluğa sonradan Protestanlar da eklendi. XIX. yüzyılın başlarından itibaren İngiliz, daha çok da İngiliz destekli Amerikan Protestan misyonerlerinin Osmanlı coğrafyasına akın etmeleri ve hedef kitle olarak seçtikleri Ermenilerden on beş bin kadarını Protestanlaştırmaları sonucu, özellikle İngiltere'nin baskısıyla 1850 yılında Protestanlar ayrı bir "millet" olma hakkını elde ederek hukuki statüye kavuştular. Böylece Protestan milletin çekirdeğini az sayıdaki Ermeni oluşturmuş oldu. Ardından ilk Protestan kilisesi 1842 yılında Kudüs'te, 1846 yılında ise İstanbul'da resmen ibadete açılmıştır. Belirtilmelidir ki, Batı'dan Doğu'ya doğru yayılan misyoner dalgası için İstanbul en hayati üs ve merkezdir. Bir raporda belirtildiği gibi, eğer "misyoner faaliyetleri açısından Türkiye Asya'nın anahtarı" ise; Türkiye'nin anahtarı da İstanbul'dur. (Sayar,2001; 285-286)

İngiliz Misyonerler sadece gayrimüslim teba ile uğraşmamış, bazı İngiliz misyonerler de özellikle Müslüman halk arasında ayrılıkçı fikirlerin oluşturulması, devletin Müslüman vatandaşlarla olan ilişkilerinin de zayıflatılmasını amaç olarak belirlemiştir. İngiliz misyoner, Hempher hatıralarında bu görüşle ilgili olarak şunları söylemektedir; "Sekreter bana, Irak'a çıkmadan önce bana bu sefer vazifen Müslümanlar arasında ihtilaf çıkarmaktır. Eğer bu ihtilafı şiddetlendirebilirsen İngiltere'ye en büyük hizmeti yapmış olursun" dediğini söylemektedir. Çalışmalarını bu çerçevede yoğunlaştıran Hempher Osmanlı topraklarındaki mezhep çatışmalarının oluşturucularından biri olmuş, 1713 yılında Basra'da tanışıp, kontrolü altına aldığı, 14 yaşındaki Necdli Muhammedi senelerce dil oyunları ve muta nikahı ile evlendirdiği İngiliz ajanı kadınları (Safiyye ve Asiye) kullanarak eğitmiş; Vehhabilik mezhebinin doğmasında aktif rol oynamış, Sömürgeler Bakanlığının emri ile 1737 yılında bu mezhebin kuruluşunu ilan etmişlerdir. (Gümüş,2002;3-71).

İngilizlerin uzun vadeli olarak hazırladıkları 14 maddeden oluşan 1700'lü yıllardaki gizli misyonerlik eylem planında misyonerlik ve çalışma yöntemleri; "Misyonerliğin sahasını genişletip her sınıf ve mesleğe bilhassa doktor, mühendis, muhasebeci ve benzeri mesleklerle sokulmalıyız. İslam memleketlerinde, kilise, mektep hastane,

kütüphane ve hayır cemiyetleri adı altında propaganda ve yayın merkezleri kurarak bunları İslam memleketlerinin dört bir yanına yaymalıyız. Milyonlarca incili bedava dağıtmalıyız” olarak açıklanmıştır (Gümüş,2002;71). Bu amaçla Osmanlı devleti sınırları içinde binlerce okul açılmıştır. Bu okullarda en meşhurları, Harput Amerikan Koleji, Merzifon Amerikan Koleji, Robert Koleji, İzmir’de Enternasyonel Kolejler, Saint Benoit Fransız Okulu,Notre Dame De Sion Fransız Kız Lisesi, Sainte Marie (İtalyan) Okulu, İngiliz Erkek lisesi ve benzerleridir.

Türkiye’de yaygın olarak faaliyette bulunan diğer İngiliz dini örgütlerinden bazıları şunlardır: Suriye’de örgütlenen The British-Syrian Mission, The Babtist Missionary Society, The Christian Alliance, The Friends of Foreign Mission, The British and Bible Society. İngiliz hayır kurumlarından hastanelerin dağılımı ise şöyledi.İzmir’de British Sea Man’s Hospital, Yafa ve civarında Church Missionary Society’nin dispanserleri, Amman’da British Syrian Mission’un küçük bir hastanesi, Kudüs’te iki hastane. Kısacası okulları, dini kurumları, matbaa ve hastanelerinde görev yapan çok sayıda eğitimcisi ve doktoru ile faaliyette bulunan İngiliz misyonerleri bu çalışmalarının sonucunda bölgedeki etkinliğini ortaya koydu.(Sezer,1999)

İngiliz Protestan misyonerleri daha çok Ortadoğu’ya yönelik olarak çalışırlarken, Amerikalı misyonerler Anadolu ve Balkanlara ağırlık vermişlerdi. Bu çerçevede Anadolu üç çalışma bölgesine ayrılmış, Bu bölgelerde, Bulgar, Sırp, Rum ve Ermeni gibi azınlıklar ile Kürt ve Aleviler üzerinde de çalışmalar yapmışlardır (Kieser; 1999). 1830-1831 yıllarında Gaziantep’te göreve başlayan Amerikalı misyonerler Dr. Azariah Simith’in teklifi ile tıbbi tesisler kurarak faaliyete başlamışlardır. 1910 yılı takip eden yıllarda bu tesislerden yaklaşık olarak 42693 kişi yaralanmıştır. Tesislerden aynı dönemde yararlanan Türklerin sayısı 185 olmuştur (Vahapoğlu,2005;40).

Misyonerler açısından on dokuzuncu yüzyıl Türkiye’si bir "İncil Ülkesi"dir (Bible Land). Hıristiyanlar için çok önemli pek çok merkez Anadolu’dadır. Misyonerler kendi ifadeleriyle "Bu mukaddes ve vaat edilmiş topraklar, silahsız bir haçlı seferiyle geri alınacaktır". Bunun yanı sıra, on dokuzuncu yüzyıl itibariyle Osmanlı İmparatorluğu’nun merkezi olan İstanbul ve Anadolu, Balkanlar’dan Orta Asya’ya, Orta

Doğu'dan Kafkaslara kadar uzanan geniş bir coğrafyanın tabii merkezidir. Bir Amerikan misyonerinin 1880 yılındaki raporunda ifade ettiği gibi "Misyonerlik faaliyetleri açısından Türkiye, Asya'nın anahtarı" olarak görülmüştür (Turan, Ö., www.ilkadimdergisi.com, 2005).

Osmanlı devletinde yabancı okulların açılıp çoğalmasında en önemli etken kuşkusuz kendi çıkarlarına uygun olarak yorumlayıp kullandıkları, imtiyazlar, kapitüler nitelikteki haklardır. Kapitülasyonlar başlangıçta görev ya da ticaret gibi başka amaçlarla Osmanlı topraklarına gelen ve burada oturan yabancı devlet vatandaşlarına imparatorluk içerisindeki Müslüman olmayan cemaatlere tanınan serbestlik haklarının verilmesi idi (Haydaroğlu, 1993; 9-10), İmparatorlukta 1856 Hatt-ı Hümayun'u ile Hıristiyan topluluklara birtakım yeni haklar bahşedilirken, Paris Antlaşması'yla Osmanlı milletlerinin vesayeti Düvel-i Muazzama'ya bırakılmış oluyordu. (Kocabaşoğlu,1994)

Osmanlı Devletinin 18. Yüzyıldan itibaren Amerika ile ticaret ilişkilerinin gelişmeye başlamasının ardından Amerikalı misyonerlerin Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetleri de başlamıştır. Bu çabalar sonucu 1824 yılında Beyrut'ta ilk Amerikan okulu açılmıştır (Kocabaşoğlu,1989;35).

1856 yılında Islahat Fermanı'nın ilanı ile gayrimüslimler vatandaş sayılmış; okul açma ve geliştirme hürriyeti de tanınmıştır. Ancak bu okulların Padişah'ın tayin edeceği üyelerden oluşan muhtelif bir maarif meclisinin nezareti ve teftişi altında bulundurulması kararı alınmıştır (Akyüz,2005;159). Islahat Fermanı ile gayrimüslimlere ait özel okulların, hem açılması hem de devletin denetimine alınması sağlanmıştır.

1869 yılında yayımlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi Osmanlı Devleti Eğitim Sistemini düzenlerken azınlıkların ve yabancıların açtığı okulları da Nizamname kapsamına almıştır (Unat,1964; 110). 1876 yılında çıkarılan Kanun-i Esasi'nin 15. Maddesi " Emri tedaris serbesttir; muayyen olan kanuna tebaiyet şartıyla her Osmanlı umumi ve hususi tedarise mezundur" hükmü ile, tüm vatandaşlara eğitim hakkı tanınmış, on altıncı madde ile bu hak koruma altına alınmıştır. 1915 yılında Mekteb-i Hususiye

talimatnamesi yayınlanarak, mevcut bütün yabancı okulların hakları saklı tutulmuş, ancak yeni okulların açılışı yasaklanmıştır (Vahapoğlu,2005;69-138). Adı geçen talimatnamede yapılan düzenlemelere rağmen devletin özel ve yabancı okulları kontrol altına alma çabaları hukuki düzenlemelere rağmen sonuç vermemiştir.

Başlangıçta dini niteliği ağır basan birer eğitim düzeni benimseyen ve dolayısı ile de kiliselere bağlı kurumlar halinde teşkilatlandırılan bu okulların yanında elçiliklerde birer elçilik okulu açmışlardır. Bu okullar bir süre sonra amaçları dışına çıkarak birer yabancı devlet okulu olarak faaliyetlerini sürdürmüşlerdir (Haydaroğlu;1993,10).

Osmanlılar, yabancı misyonerlerin faaliyetlerine hemen hemen hiç müdahale etmemişlerdir, bunlarca yapılan bölücü telkinlere, kendi toprak ve insanların emperyalist güçlerce sömürge haline getirilmesine bile müsamaha göstermişlerdir. Bundan güç alan Amerikan, İngiliz ve Fransız misyonerleri Osmanlı topraklarını sömürge haline getirecek fikri yapıyı özellikle okullar aracılığı ile gerçekleştirmişlerdir (Vahapoğlu,2005;43). XIX. Yüzyıldan itibaren Orta Doğu'daki azınlıkları himaye etme ve bu konudaki yarışı da artış göstermiştir. Misyonerlik hareketleri, Hıristiyan Araplar arasında milliyetçilik düşüncelerinin doğmasına ve gelişmesine yardımcı olmuştur. İbrahim Paşa döneminde Kudüs'te özellikle gayrimüslimlere geniş özgürlük ve imkânlar verilmişti. Hıristiyan hacılar ve cüzamlılar için hastaneler ve bir yetimhane açılmış, bir çok yeni kilisenin yapımı tamamlanmıştır. İbrahim Paşa, Yahudiler için sinagog yapımına izin vermiş, Yahudi mabetlerinin yapımı bundan sonra devam ettiği gibi Müsevîler için rûhanî okulların açılması da devam etmiştir (Karaköse,2004; 44-45).

Osmanlı devletinin sınırları içerisinde gerçekleşen misyonerlik faaliyeti ile ilgili olarak aşağıda ayrıntıları açıklanan ekteki belgeden de anlaşıldığına göre Osmanlı devleti misyonerlik hareketlerine karşı tedbir olarak medrese ve okul açarak halkın dini inançlarının sağlamlaştırılması yoluna gitmiştir. Bu belge iki kısımdan oluşmaktadır. Belgenin birinci bölümü konumuz kapsamındadır. İkinci bölümünde ise bölgede Osmanlı Devleti ile problem yaşayan bir aşiret ve reisi ile ilgili uygulamalar için talimatlar yer almaktadır (Bkz. Belge 2).

Yemen Vilayeti Celilesine 6 Şubat 1303' te yazılmış olan bu belgede; Yemen Vilayeti Ta'iz sancağındaki Müslüman halka karşı, Protestan din adamlarınca yürütülen misyonerlik faaliyetlerinin etkisini ortadan kaldırmak için alınması gereken tedbirlerden bahsedilmektedir.

Belgede, Ta'iz sancağı halkının dini inançlarının zayıf olduğu ve İngiliz Protestan misyonerleri tarafından kandırılabilceği endişesi belirtilerek; Ta'iz halkının dini inançlarının güçlendirilerek, misyonerlerin etkilerine karşı korunabilmelerinin gereği açıklanmıştır. Dinî inançların korunması ve misyonerlerin etkisinin azaltılması için Ta'iz liva merkezi ve bağlı olan kasabalarda birer medrese açılması istenmektedir. Medreselere müderris, yardımcılarının tayini ve bunlara verilecek aylıklar ile medresenin giderlerinin livada bulunan medreselerin varlığından karşılanması belirtilmektedir. Eğer sancak merkezindeki bütçe imkânları yetmezse masrafların hazineden desteklenmesi gerektiği belirtilmektedir. Belgeden de anlaşılacağı üzere devlet misyoner faaliyetlerini, askeri güç kullanarak değil, liva merkezi ve kasabalarda medrese açarak çözümlenmek istemiştir. Burada da devletin misyoner faaliyetlerine karşı medrese açma işini kendi sorumluluğu olarak görmesi farklı bir uygulamadır. Bilindiği gibi genel olarak medreseler vakıflar tarafından açılmaktaydı.

Belgenin ikinci bölümünde ise konumuz dışında aynı livada davalı bir şahsın liva merkezinden çıkarılarak devletin kontrolü altına alınması, masrafının da yerel kaynaklardan karşılanması istenmektedir.

4. Sonuç

Selçuklu Devletinin kuruluşundan önce İslam dünyasında Sünni-Şii mücadelesinin olduğu bilinmektedir. Büyük Selçuklu devleti döneminde medreselerin kuruluşu ile Şii mezhebinin propagandasına karşı Sünni mezheplerinin ihtiyaç duyduğu din adamları, öğretmenler ve yöneticiler yetiştirilmiş, mezhep propagandaları ile etkin şekilde mücadele edilmiştir. Elimizdeki belgelerden anlaşıldığına göre bu mücadele Osmanlı devletinin yıkılışına kadar sürdürülmüştür.

Osmanlı devleti döneminde de medreseler inişli çıkışlı bir hayata sahip olmalarına rağmen kendilerinden beklenen görevi yerine getirmişler, devletin ve toplumun ihtiyaç duyduğu, siyasi, adli ve sosyal hayatın gerektirdiği yöneticileri, hakimleri, hekimleri, öğretmenleri, bilim adamlarını ve diğer uzmanları, yetiştirmek suretiyle topluma hizmet etmişlerdir (Özyılmaz, 2002;5).

Osmanlı Devleti, devlet politikası olarak gayrimüslimlerin özellikle dini ve milli nitelikli iç anlaşmazlıklarına müdahale etmemiştir. Bu sebeple kendi aralarında mezhep farklılığından doğan anlaşmazlıklarda misyon hareketleri önemli rol oynamış ve her dönemde devam etmiştir (Vahapoğlu,2005; 35).

Osmanlı devletinde genel olarak medreseler vakıflar tarafından açılmış olmasına rağmen misyoner faaliyetlerini yaşadığı bölgelerde medreseler devlet tarafından açılmış ve masrafları yine devlet tarafından karşılanmıştır. Ancak okullaşma düzeyi bu faaliyetleri engelleyecek kadar yeterli olamamıştır.

Osmanlı Devletindeki misyoner okulları yabancı devletlerin müdahaleleri yüzünden yeterince denetlenemiyordu. Dolayısıyla anılan kurumlarda bir taraftan İslam ve Türk aleyhtarlığı işleniyor, diğer taraftan da Türkçe yetersiz olarak veriliyordu. Ayrıca devletin ülkenin her tarafına okul açamaması, okul olmayan bu bölgelerde misyoner okullarına olan ilgiyi arttırıyordu. 1900 yılında sadece Amerika'ya ait 400'ü aşkın okulda 20.000'e yakın öğrenci öğrenim görürken, aynı yıllarda faaliyet gösteren İdadi ve Sultani sayısı 69 olup 7000'e yakın öğrenci vardı. Aynı yıllarda Osmanlı topraklarındaki misyonerlere ait toplam yabancı okul sayısı 2.000 civarında idi. Bunlara azınlıkların kendi okulları da ilave edilirse bu sayı 10.000'e yaklaşmaktaydı (Sezer, 1999).

Misyonerlik faaliyetlerinin Osmanlı devletinden günümüze kadar geçen süreçte arttığı gözlenmektedir. Özellikle Avrupa Birliği ile bütünleşme sürecinde uyum yasaları çerçevesinde çıkarılan kanunlarla da bu süreç hızlı bir ivme kazanmıştır. Misyonerlik faaliyetlerinin Türk toplumundaki doğabilecek olumsuz etkisinin ortadan kaldırılması,

bu faaliyetlerine karşı propagandalarla cevap verilmesi ve vatandaşların korunması gerekmektedir.

Misyonerlik faaliyetlerinin öneminin anlaşılabilmesi için, Katolik Hıristiyanların lideri Papa II. Jean Paul'un 1999 yılında yaptığı Noel konuşmasının iyi anlaşılması gerekir. Papa konuşmasında, "Birinci Bin yılda Avrupa'yı Hıristiyanlaştırdık. İkinci Bin yılda ise Afrika ve Amerika kıtasını. Üçüncü Bin yılda ise hedefimiz Asya'dır" demiştir (20 Aralık 2004 Akşam Gazetesi). Bu da gösteriyor ki Hıristiyanların dünyayı Hıristiyanlaştırma politikalarında değişen bir şey olmamıştır.

Osmanlı devletindeki misyonerlik hareketleri yalnızca dini yayma hareketleri olmamış, aynı zamanda Gayrimüslim vatandaşların ve Türk olmayan Müslümanların devlete karşı ayaklanmalarında da en büyük role sahip olmuştur. Hıristiyan misyonerlerin yaptıkları çalışmalarla Balkanlarda ve Ortadoğu'da Osmanlı devletine karşı direniş ve bağımsızlık hareketleri başlamış, bugün de Anadolu toprakları üzerinde yürütülen etnik ve dini temelli politikaları ile Türkiye Cumhuriyeti devletine karşı siyasi ekonomik baskılar yoğunlaştırılmıştır.

Kaynaklar

- Akyüz, Y. (2005). Türk Eğitim Tarihi (M.Ö.1000-M.S.2004), *PegemA Yayıncılık*, Ankara.
- Aytaç, K. (1980). Avrupa Eğitim Tarihi, *A.Ü.Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları*, Ankara:.
- Baltacı, C. (1974). XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, Ankara: İrfan Matbaası.
- Başgöz, İ. (1995). Türkiye'nin Eğitim Çıkması ve Atatürk, Ankara:Başbakanlık Basımevi.
- Büyük İslam Tarihi (Doğuştan Günümüze),Cilt:14, İstanbul:1989, Çağ Yayınları
- Çelebi, A. (1954). İslam Eğitim Öğretim Tarihi, (Çev: Ali Yardım.1983), İstanbul:Damla Yayınevi
- Ergün, M. (1996). II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914), Ankara: Ocak Yayınları
- Gümüş,M.S. (2002). İngiliz Casusunun İtirafı(Hempfer), İstanbul:Hakikat Kitapevi.

- Haydaroğlu, İ.P. (1993). Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar, *Ocak Yayınları* Ankara.
- Tekeli, İ. ve İlkin,S. (1993). Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü, *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara.
- Kansu, N. (1930). Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme, *Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi*, İstanbul.
- Karaköse,H.(2004), Yahudilerin Filistin'e Yerleşme Girişimleri ve Süleyman Hayri Beyin Layihası (1911), *G.Ü.Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, C: 5, Sayı:1, Say: 43-57
- Kieser, H.L. (1999). *Mission, Ethnicity and Civil Society in Ottoman and early Republican Turkey*, (Paper read at the workshop Identity Formation and the Missionary Enterprise in the Middle East, Watson Institute for International Studies, Brown University, Providence RI, 17.-18. 11. 1999).
- Kocabaşoğlu, U. (1989). Anadolu'daki Amerika, Arba Yayınları, İstanbul.
- Kocabaşoğlu, U. (1994). *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü* Uluslar arası Sempozyumu. 31 Ekim-3 Kasım 1989. Ankara: TTK yay.Sayfa: 539-551.
- Koçer, H.A.(1991). Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu, MEB Basımevi, İstanbul.
- Köymen, M. A. (1992). Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Cilt III.Alp Arslan ve Zamanı, *Türk Tarih Kurumu Basımevi*, Ankara.
- Özyılmaz, Ö. (2002). Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programı, *Kültür Bakanlığı*, Ankara.
- Sayar, S. (2001). İstanbul'daki Protestan Kiliseler, *T.C.Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 2, Sayfa: 285-291.
- Sezer, A., (1999). Osmanlı Dönemi Misyonerlik Faaliyetleri, Osmanlı, Editör:Güler Eren, Cilt: 2, *Yeni Türkiye yayını*, Ankara.
- Talas,M.A. (1939). Nizamiye Medresesi ve İslam'da Eğitim ve Öğretim,(Çev:Sadık Cihan,1999), Samsun:Etüd Yayınları
- Taşdemirci, E. (1989). Nuriye Medreselerinin Türk Ve İslam Eğitim Tarihindeki Yeri, *Kayseri: E.Ü. Sos. Bil. Dergisi*, Sayı:2 , 269-273.
- Turan, O. (1993). Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, *İstanbul:Boğaziçi Yayınları*, İstanbul.
- Ünan, F. (1997). Türk Dünyasında Bilim ve Eğitim, *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı:15
- Unat, F. R. (1964). Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, *Milli Eğitim Basımevi*, Ankara.
- Vahapoğlu, H. (2005). *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, İstanbul.

Yalçın, C. (2002). Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi, *A.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları*, Eskişehir.

<http://www.egitim.aku.edu.tr/tet02>. Ergün, M., İslamiyet’ten Sonraki Türk Eğitim Tarihi.

<http://www.akşam.com.tr>. Topraklarımızı Alıp İncillerini Verdiler, 20 Aralık 2004 Akşam Gazetesi.

<http://www.ilkadimdergisi.com/146/arasirma-omer-turan.htm>, Turan, Ö., Avrasya Coğrafyasında Misyonerlik Faaliyetleri-1

<http://www.akmb.gov.tr/turkce/books/azerbaycan/ersoy.tasdemirci.htm>, 10.05.2005

Ekler

Ta'iz Sancağı Haritası

مردم	تاریخ	موضوع	محل

الم
در خصوص ادوار دولت همه و غیر نظم که پیش کی مواصله و مخرای نصیب آنکه
بیشتر نظراً تحت موقوفات ادواریه قاکیرتوب صغده و دولتی تحت اداره دولت
انست لایحه و به اولیاد بوضوح آنحضرت اجاب شده که در طول دولت ایچمه و بجز اعنا
ایرست کویترسد و آنحضرت مکره سلف دولت که لایحه و فوجولین من اولیاد
استوچار مقدمه مع له عیبه دارانتری اقتضای ابد الله خود جوابی کویترسد
تیب ایلمسه اولیاد بیانه عاکیده ایچانه اجازت امورداران بولیده
اولیاد اقتضای آنحضرت و آنحضرت و آنحضرت و آنحضرت و آنحضرت و آنحضرت
است

جمله بارش ادواریه به
المقامه کویترسد
تیب